

Göktürk Yazıtları Üzerine

Göktürkler, metinlerde görüldüğü üzere “Teñri” (Tanrı) adıyla verdikleri tek bir yaratıcıya inanırlar ve Töre (Törü) bağılılık içerisinde, “ebedî düzen” i kurmak amacıyla tutarlardı. Töre, eñ özet tanımıyla Türk yapantısının düzenleyen bütünü demektir. Bunuñ içerisinde, devlet teşkilatlanma âdâbından aile birimine kadar her nesne, disiplinli bir düzenleme halinde yer alırdı. Zorlu bir coğrafyada Türkleri ayakta tutacak olan Türk normları, birleşme yıllık birikimiñ verdiği tecrübe ve olgunluk ile töre’niñ önemli bir kısmını ortaya koymuştu.

GÖKTÜRK KÝTABELERÝ ÜZERÝNE (Günümüzde Ýç Ýçe) Türk karakteriniñ satır satır dalgalandığı bu âbidelerde, eñ kıskandıran ahenkli bir heyecan vardır. Bahtıyarlığı erkinlik atepinde tadan bir milletiñ geçirdiği zorlu partlar, milletçe düpülen h Dođu Göktürklerin bir dönemlik Çin esareti ve ardından yapılan büyük dirilip mücadelesi gözler önüne seriliyor. Orhun Yazıtları adlandırılan bu metinler aslında baplıca dokuz, on tanedir. Yalnız, içerik doygunluğu ve büyüklükleriyle önem kazanmış olan bizim de ele aldığımız bu kitabeler olacaktır. Bunların eñ değerlileri, Bilge Kađan’ın adından yazılmış olan Kül Tigin (Bilge Kađan(735) yazıtlarıdır. Kül Tigin ise Bilge Kađan’ın bir yap küçük kardeştir. Üçüncü önemli yazıt ise kendilerinin kendilerinden önce baba ve amcalarına vezirlik yapmış olan Bilge Tonyukuk yazıtlarıdır. 720 – 25 yılları arasında yazılan öngörülen iki parça halindeki bu kitabeler, kendisi tarafından dikilmiş ve diğerlerine göre daha uzakta kalan Mođolistan’ın Nalayha nehri içerisinde bulunmuştur. Diđerleri ise Baykal Gölü’niñ güneyinde, eski Orhun nehri yatağı yakınlaryndadır. Bunuñla birlikte Türklerin okunabilen ilk yazılı belgesi, 687 – 92 yılları arasında yazıldığı öngörülen “Çoyryn yazıtı” olmuştur. Altı satırlık bu yazıtta, Bir Göktürk eriniñ Ýterip’e katıldığı anlatılmaktadır. Bu metinlerde, Türk milli yazı sistemi olan Orhun (Göktürk) alfabesi kullanılmıştır.

Bilge Kađan ve Kül Tigin Kardeşlerin babaları, Dođu yaklaşı elli yıllık (630 - 680) Çin esaretine soñ vermiş olan Kutlug Kađan, yani ikinci adıyla Ýterip Kađan’dır. Ýterip’u bu günkü Türkçeyle karşılığı, il düzenleyen demektir. (Ýl derip) Eski Türk töresinde, yiğide nâmıyla isim verildiğinde dönemlerinde aynı kipini farklı isimlerle ağıldığı sıkça rastlanan bir durumdur. Ýpte Türk Tarihi’niñ eñ gururlandışıcı olaylarından olan Kür Þad ayaklanması, Dođu Göktürklerin elli yıllık bir esaretleri döneminde gerçekleştirecek, Çinlilere korku veren bu ayaklanmalar, daha soñra Ýterip’ın bu büyük başarısına önyak olacaktır. Kür Þad ismi, aslında H. Nihâl Atsız’ın taktiği bir addır. Çünkü Çin kaynaklarında bulunan isimler, Çin yazısına aktarılrken büyük bozulmalar yapılan ismiñ kaynaklarda aktarıldığı halise “Cye-Þöy-Þuay” dır. Bu yazımız boyunca ayrıntılara mümkün olduñunca sadece gerekli önbilgileri sunarak bu önemli kitabelerin özüne inmeye çalışacağız. Çünkü amacımız, Kür Þad, Ýterip, Tonyukuk Kađan ve Kül Tigin gibi gerçek Türk büyükleriniñ ruhlaryndaki özü, bugünkü torunlarına aktararak darboğaza sürüklenen Türk Ücvehler kazandırmak olacaktır.

Ýsmlerini bu yazıda verme gereği görmediğim yabancı bilim adamları tarafından okunan bu kitabeler, eñ değerli Türk kaynakları arasında yerlerini alırlar. Ağıtlar bilimsel olarak değerlendirildiğinde, içerikteki tarihsel verilerin haricinde, bir milletin inanç sistemine, dil gelişimine, dünya görüşüne ve kültürel değerlerine önemli ölçüde tanyk görülecektir. Burada Bilge Kađan’ın öyle değerlendirmeleri vardır ki, yaptığı bu tespitlerin Türk toplumu için bugün dahi olduğunu görmek oldukça bapırtıcıdır. Bu da gösteriyor ki, baba gelecek önderlerin Türk Ulusu’nu yükseltmesi ya da bir yıkımdan kurtarabilmesi için, her þeyden önce kendi milletini çok iyi tanıyor olması, bilmesi, etüt etmesi gereklidir. Hem ağıt, âl hem de yazıt, kitabe niteliği tapıyan bu büyük eserleri değerlendirirken, mevcut muhtevayý bazı konu baplıkları halinde ayırarak ortaya koymaya karar verdim. Aslında bunlar birbirleriyle bölünmez nitelikte olsalar da, bu þekilde edindiklerimiz daha kalıcı bir hal alabilir.

Töre Göktürkler, metinlerde görüldüğü üzere “Teñri” (Tanrı) adıyla verdikleri tek bir yaratıcıya inanırlar ve Töre (Törü) Tañrıya bağılılık içerisinde, “ebedî düzen” i kurmak amacıyla tutarlardı. Töre, eñ özet tanımıyla Türk yapantısının düzenleyen yasalar bütünü demektir. Bunuñ içerisinde, devlet teşkilatlanma âdâbından aile birimine kadar her nesne, disiplinli bir düzenleme halinde yer alırdı. Zorlu bir coğrafyada Türkleri ayakta tutacak olan Türk normları, birleşme yıllık birikimiñ verdiği tecrübe ve olgunluk ile töre’niñ önemli bir kısmını ortaya koymuştu. Töre’niñ diğer kısmını ise inanç yönü oluşturan Tañrı’niñ kesin hükmü vardı ve Türklerin yapantılarına göre, Tañrı geleceklerini tayin etmekteydi. Türkler benliklerini yitirmekten Töreden çýktıkça helâk oluyor, düzeni ve yapantıyı korudukça Tañrı desteğiyle yapıyorlardı. Bu inanç metinlere oldukça net yazılan kazanılan başarılar Tañrı’niñ lütfu, hezimet ve yıkımlar ise yapılan yanlışlar soñucu bir cezalandırma olarak belirtilmişti. Mehmet Niyazi’niñ “Türk Devlet Felsefesi” adlı eserinde, Töre’niñ, Türk dininiñ adıyla olma ihtimali de söz edilmiştir. Kül Tigin Âbidesi, Güney Yüzü, 9./10. Satır: “Teñri yarlıkadukın için, özüm kutum bar için kagan Kagan olurup yok çýgany budunug kop kbrattım. Çýgany budunug bay kıldım. Az budunug öküþ kıldım. Az budunug igicigü?” Günümüz Türkçesi: “Tañrı buyurduğu için, Tañrı yetkim (kutum) olduğu için kağan oturdum. Kađan oturdu milletini hep topladım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?” Kül Tigin Âbidesi, Dođu Yüzü, 10./11. Satır: “Üze Türk Teñrisi, Türk ýduk yiri - subý ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin, budun bolçun tiyin. Ýterip Kağanı, ögüm Ýlbilge Katunug Teñri töpüsünde tutup yügerü kötürmiş erinç. Kañım kagan yiti yigirmi erin tapıkmış…” Türkçesi: “Üstte Türk Tañrısı, kutsal yeri - suyu öyle düzenlemiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam Kağanı, annem Ýlbilge Hatunu Tanrı tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak. Babam on yedi eriyle dıparý çýkmış…” Türk yazıtları, daha bunuñ gibi sayısız örneklerle dolmuştur. Kađan, “kut” denilen Tañrı yetkisiyle gelmekte, Türk töresini tutup milleti diri ve daima güçlü kılama göreviyle Kağanlı almaktadır. Ýpte bu yüzden Orhun kitabeleri aynı zamanda, Kagan millete karşı hesap verdiği metinler olarak da karşımıza çıkar. Bilge Kađan, babası devrinden başlayarak, kendisiniñ ve kardeşi Kül Tigin’ın yaptıklarını yıl yıl anlatıp millete hesap vermektedir. Bunuñ bir örneği de, yukarıda ilk verdiğim Kül Tigin Kitabesindeki örnek metindir. Bu töreyi ve hesap verme kaygısını duyan, yakın tarihimizde bir kipi ve eseri daha vardır ki, o kipi Atatürk ve eseri Nutuk’ur. Orhun Kitabelerini ve Türk tarihini su gibi içmiş olan Atatürk, Türk Töresi altında hizmet kaygısını gösteren yakın tarihimizdeki eñ parlak isim olarak karşımıza çıkar. Dünya Görüşü Türk dünya görüşünün eñ belirgin iki yazıtı (bağımsızlık) apkı ve hâkimiyet düpüncesidir. Bu yüzden Türklerin milli sembolleri olan Bozkurt, Dađ Keçisi ve yırtıcı kuşlar, hâkimiyet ve yapam biçimlerine düpkün olan bu ödelerden seçilmiştir. Bir başka Türk simgesi olan ve aynı zamanda Göktürk parasında da ay-yıldız ise, yeryüzünü kaplayan, yani bir nevi hâkimiyeti altına alan bir görünümüdür. Tabi bu mânâlandırmayı, mantık yürütüp yapıyoruz. Daha farklı bir açıklamayla karşılaşırsak bu görüşüm elbette deđiþebilir. Dođu Göktürkler, dünya tarihi göz önüne alarak uzun sayılmayacak olan yaklaşık elli yıllık esaretleri döneminde, sayısız bapkalırlarda bulunmuş, ayaklanmış ve Çinlilere karşı

huzursuzluğu fazlasıyla tattırmıyptır. Çünkü elli yıl dünya tarihinde kısa gibi görünse de, on gün bile Türkler için haddiyle zulüm Orhun yazıtlarında Bilge Kađan, Türk benliğinden kopan ve Türk adlarını býrakıp Çin adları almaya başlayan beğlerden söz etmiş yazıtların yozlaşarak çıkan bu bahsiyetler yüzünden Çin esaretine dübüldüğünü keskin hatlarla belirterek altını çizmiştir. Bu aynı Tañrı cezalandırmasıdır. Tabi düpülen bu durumdan sonra, nice canlar feda edilerek soňu bitmeyen ayaklanmalar başlatılmıştır. Türklerin erkinlik ateşi metinlerdeki çokunluğuyla birlikte yapamaya devam etmiştir. Çağımızda kültür emperyalizminiň paçkiciliğine kapılarak yozlaşmaya sürüklenen Türk milleti, yaklaşık biñ üç yüz yıl önceki Atası olan Bilge Kađan'ın uyarı vermediği takdirde, aynı kuyuya düpmekten de kurtulamayacaktır. Halbuki Türkler için tutsaklık, alınabilecek risklerden biri değildir. Yalñız, Türklerin o devirde de Dokuz Ođuz, Türki, Tatar, Göktürk, Kırgız gibi parçalar halinde bulunması, kendilerine büyük sıyapaatan bir başka sebep durumundadır. Çünkü yer yer birbirleriyle mücadele haline giren Türk Ylleri, Çin ve diğer düpman kavimlerle karpısında zararlılara düpecektirler. Metinlerde Türk boylarının birbirleriyle olan savaplarının anlatıldığı kısymlar hiç de az değil maalesef. Bu durumdan çıkartılacak ders, ülke içinde ve bütün Türk Ellerinde, birlik ve beraberlik bilincini güçlendirilmesi olmalıdır elbette. Yukarıda sözünü ettiğimiz, Türklerdeki hâkimiyet düpüncesi de yazıtlarda belirgin biçimde görülmektedir. Buña metinlerin bölümlerde şöyle rastlıyoruz: Kül Tigin Abidesi, Güney Yüzü, 2. Satır: "Tokuz Oguz Begleri, Budunı, bu sabıymın emirleri katıgdı tñla: Ylgerü kün togsıkka, birigerü kün ortasıñaru, kurıgaru kün batsıkyña, yırıgaru kün ortasıñaru anda içreki budunı görür. Bunça budun kop itdim. Ol amı anyıg yok." Günümüz Türkçesi: "Dokuz Oguz Beđleri, Milleti, bu sözün adamakıllı dinle: Dođuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gün ortasına kadar içteki milletleri bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir." Türkler yazıtları itibariyle yönetici bir karakter özünü yansıtarak, bağlı buldukları töre düzeni içersinde hâkimiyet kurmayı gerekli görüyorlardı. Bu şekilde, ele geçen bölgeyi düzene ve daha güvenli bir çevre ortamını da beraberinde getiriyorlardı. Türklerdeki bu hâkimiyet anlayışını, yapılan çağ ve bulunduğ tehlikeli coğrafyayı da hesaba kattığımızda, anlamak hiç de zor değildir. Hatta bu bir zorunluluktur. Aslında bu hâkimiyet isteğini güçleri ve yetenekleri oranınca diğer kavimler de kurmak isteyecektirler. Hemen hemen bütün dünya tarihi bu şekilde yazılmıştır zaten. Ama metinlerde Türkleri diğer kavimlerden ayıran özellik, içine aldığı kavimlerin de rahatını düpünmesi ve huzurunu sağlama isteğidir. "Ol amı anyıg yok" – "O şimdi kötü değildir". Osmanlı İmparatorluğu da dahil Türk devletlerinde, dünyada baskın görülen bir emperyalist anlayışın bulunmaması, eski Türk Töresini erdemle alakalı olmalıdır. Dili ve Edebî Yönü Türk yazı tarihini eñ değerli belgelerinden olan Göktürk Kitabeleri, o çağda bile dildeki gelişkin yapıyla Türkçenin dil görkemini yansıtabilmiştir. Akıcı ve ahenkli bir dille donatılmış "Beñgü Tařlar" (Ebedi - benzer taşlar), Türkçedeki anlatım gücünün dünyaya sergilendiği ilk yazılı belgeler halindedir. Daha eski Türk yazıtlarının varlığına birlikte, içerik doygunluğu ve büyüklükleri sebebiyle ele aldığımız bu üç kitâbe, genellikle oñ plana çıkacaktır. Elbette bu yazıtların dil varlığını bütünüyle yansıtacak değildirler. Nasıl bir kitap bütün bir dili göstermeye yetmiyorsa, kitabeler için de aynı durum söz konusudur. Yalñız, içerikteki ikilemeler, deyimler, atasözleri, kullanılan üslup, zıt anlamlı sözcüklerin aynı cümlede kurulması ve yer yer kullanılan şiirsel anlatımlar, Türk diliniň gücünü ve mazisini ortaya koyacak nitelikteki önemli verilerdir. Hatta öyledir ki, kitabelerdeki metinlerin, manzum yani, ölçülü ve kafiyeli tertiplendiğini iddia eden bilim adamları bile olmuştur. O devirde böyle bir edebî güce ulaşan Türk dili, derin birikimlerin akarak toplanmış olduğu bir uygarlık yatağının yegâne sahiplerini belgeler. (Alfabe) Göktürk Beñgi taşları, Türklerin tek milli yazı sistemi olan Orhun (Göktürk) alfabetiyle donatılmıştır. Sert çizgileri ve tertibiyle Türk karakterini yansıtan bu alfabe, Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 38 harfli bir düzen halinde görülür. Buña karşın onlardan yaklaşık on yıl önce dikilmiş Bilge Tonyukuk añıtlarında, birkaç farklı harfin daha var olduğu dikkat çeker. Bu yazı sistemini ilk çözen (1893) kişi olan Danimarkalı bilim adamı V. Thomsen, bu alfabeti "Futhark Alfabeti"ne beñzerliđi sebebiyle onu "Türk Runik alfabeti"ne biçiminde dile getirmiştir. "Runik" sözcüğü anlam itibariyle "gizli", "sırlı" demektir. Baltık bölgesinde rast gelinen Futhark alfabetiniň bu şekilde değerlendirilmesi, burada tespit edilmiş yazıtların da runik alfabeti metinler olarak görülmesine sebep olur. 3 – 17. yüzyıllarda aralığına ait olan bu metinlerdeki alfabe, gerçekten de Türk yazısına beñzemektedir. Hatta pek çok harfin birebir aynı olması da oldukça dikkat çekicidir. Buña karşın bizim savımız, bu alfabeti Türklerle ait bir yazı sistemi olduğu yönündedir. Bu savın nedeni milli duygulardan öte önemli dayanaklarımızdan ileri gelmektedir elbette. Bunların ilki, Futhark alfabeti metinleriniň eñ eskisi 3. yüzyıla ait iken, bizim MÖ 5. yüzyıla ait olduğu tespit edilen iki satırlık bir yazıtmızın bulunmuş olmasıdır. Bu yazı, Kazakistan'ın Almatı şehrine 50 km uzaklıkta yer alan bir Türk – Yskit Tigin'i (prens) mezarında bulunmuştur. Henüz Türkologlar tarafından okunuponda birlik sağlanmamış olsa da, bunun bir Türk kavmine ait olduğu da açıkça görülmektedir. Türkoloji literatürüne "Altın Elbise Adam" biçiminde geçen bu kibini mezarından, altından iplenmiş elbise, biñlerce altın ve çepitli epyalar da beraberinde çıkartılmıştır. Onun dışında Futhark alfabeti, eski ve yeni olarak ikiye ayrılırken, 16 harfli olan eski Futhark alfabeti metinleri kendileri de çözememiştir. Öyleyse bu çözemeyiň sebebi nerede yatmaktadır? Bir başka dayanak ise, Türk alfabetinde "ok", "eb", "ay" gibi bazı harflerin Türk orijinli olup, yabancı bilim adamlarınca da kabul edilen bir gerçek olduğudur. Tabi bunu, Türklerin kendi eklemeleri biçiminde değerlendiren bilim adamları da bulunmaktadır. Ayrıca alfabedeki Türk Dili'ne özgü bulunan tertip kuralları bütünlüğü de göz ardı edilemez. On ünsüz sesiň kalın ve ince olarak ikiye ayrılması, Türk dilindeki büyük ünlü uyumunun tertiplenen bir yapı durumundadır. Küçük ünlü uyumunu hissettiren kural ise, O/U – Ö/Ü sesleriniň birer harfle belirtilmiş olmasıdır. Bu şekilde ikinci ve soñraki hecelerde bulunan bu tamgalar, daima "U" ve "Ü" biçiminde okunacaktır. Bunların dışında, alfabetiň buña beñzer Türk Dili'ne özgü çepitli özellikleri daha da yer almıştır bunlar birlikte ele alındığında, bu yazı sisteminiň Türklerle ait olduğu, çok daha sağlıklı bir görüştür diyebiliriz. Diđer yandan bu kökeni konusunda Sođak, Arami, Likya ve Hitit gibi yazı türlerine bağlayanlar da olmuştur. Düpüncemiz, tipik Sümer ve Maya medeniyetlerinde olduğu gibi, henüz aydınlatılmamış karanlık çağların medeniyet yapıcı ve yayıcılarınıň Türk kavimleri olduğunu yönündedir. Bu, dünyanın bazı bölgelerinde birbirine beñzeyen yazı sistemleriniň de bir sebebidir bizlere göre. Göktürk yazıtları olarak adlandırılan bu metinler, sadece Kül Tigin, Bilge Kađan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarından ibaret değildirler. Onların haricinde okunabilen, Orhun yazılı ilk Türk belgesi olan Çoyrın (687 – 92), Hoytu Tamir (717 - 20), Ongin (719 - 20), Köl – Yç Çor (723 - 25) ve Yhe Apete (724) gibi daha pek çok önemli Türk yazıtları da gün ışığına çıkartılmıştır. Osman Nedim Tuğlacı "Eski Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler" adlı makalesinde, Yenisey ve Talas bölgeleri gibi bölgeler de dahil olmak üzere, toplam 265 adet tař yazıtların varlığından söz etmiştir. Yenisey bölgesi yazıtları ise, 140 civarında

ölçekli yazıtlardan olup, bunların çoğunluğu mezar taşlarından meydana gelir. Göktürk yazıtlarından birkaç yüzyıl öncesine (6.) ait olan bu metinler, Türk Dili'nin okunabilen en eski yazılı verileri halindedir. Ama belge niteliği açısından en eski yazıtların yine de Göktürk kitabeleri olduğu kabul edilmiştir. Yenisey yazıtlarında kullanılan damga sayısız, Göktürk metinlerine oldukça fazla durmaktadır. Bu, kimi görüşe göre alfabe sistemini henüz Göktürk yazıtlarındaki kadar düzenli bulunmadığına benzer gibi, genellikle mezar taşları olmaları nedeniyle özel damga ve işaretlerin de sayısız artılabildiği söylenmektedir. Yenisey bölgesindeki bu mezar taşlarında, oldukça duygulu bir anlatımın varlığına tanık olmaktayız. Yazıtlarda şahsın kendisini kısaca tanıtmışından sonra, dünyadan ve sevdiklerinden ayrılışını içli bir dille belirtmesi sıkça görülen bir tarz olmuştur. Bunu da bilmesi gerekir ki, alfabesi olan ve bunu kullanma ihtiyacı hisseden bir milletin, daha da yüzlerce yazılı metni bulunması gerekir. Orta Asya'nın bir savaşı meydanı haline gelmesi, Türk yazıtlarının da yığılma uğratılmıyıp olmasında pay sahibi olacaktır. Nitekim Göktürk Âbideleri de yığık dökük bulunmaktalar. Ama buna rağmen, düzgün bir arazi çalışmasıyla çıkartılacak daha çok var olduğuna inanıyor ve bu çalışmaların bir an önce başlatılmasını yeniden hasretle bekliyoruz. Sonuç Aradan geçen zamanın bir sürenin ardından, 19. yüzyılda bir tesadüfle ortaya çıkartılan bu Türk anıtları, kimlik bilincini yitirmekte olan bir milletin kendini öğrenmesinde ve benliğine sarılmasında yardımcı olacak hayati bir öğe sahiptir. Bilge Kağan, söylevinde "Türk Oğuz Beğleri ve Milleti, İbni'nin" der iken, sanki bu devirdeki torunlarına kadar seslendiğini hissettirir. Bizlere göre seslenir de. Çünkü dikilmiş olan bu âbideler ve taş yazıtların uzun ömürlü olması, aynı zamanda bu amaca yönelik bir durumdur. Ve biz seslendiğini bu sözleriyle de kanıtlayabiliriz: "Beğüm taş tokuydım, bitirdim." "Günümüz Türkçesiyle: "Ebedi/Beğüm taş dokuttum, yazdırdım" (Bilge Kağan yazıtı, Kuzey Yüzü, 15. satır.) "Beğüm taş" derken Bilge Kağan'ın kast ettiği mana, sonsuza uzanan, sonraki nesillere ulaşacak olan taş demektir. Bizler de üstümüze düştüğü görevini bilmeli ve deneyimlerini gerektiği gibi kazanmalıyız. Neredeyse 1300 yıllık Türk uygarlığı, hâlâ gündemini korumaktadır yazık ki. İşte bu yazımız boyunca kitabelerden edindiklerimizi, elimizden geldiğince değerlendirmeye çalıştık. Ne kadar kısaca tutmaya çalıştıysa da oldukça uzayan bu yazımızın okuma inceliğini gösterdiğiniz için sizlere teşekkür eder, saygılarımı sunarım. O.Baltaoğlu (Bu yazı, Türkçe'deki genizcilik (ñ) sesi belirtilerek hazırlanmıştır.) Bibliyografi - Ergin, Muharrem, (2007) "Orhun Abideleri", İstanbul: Boğaziçi Yayınları. - Tekin, Talat, "Orhun Yazıtları", İstanbul: Simurg Yayınları. - Ercilasun, Ahmet Bican, "Türk Dili Tarihi", Akçağ Yayınları. - Orkun, Hüseyin Namık, (1936) "Eski Türk Yazıtları", İstanbul: Devlet Basımevi. - Tuna, Osman Nedim, "Eski Doğu Türk Yazısında Ligatürler", TDAY 1990 s. 207 - Aksan, Doğan, "Eski Türk Yazı Dilinin Yapıyla İlgili Yeni Araştırmalar", [1976] 1975 - 1976, s. 133-141. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (17.11.2008)